

15. A haladás mítosza

1. Messianizmus és történelem

„Alig van a kultúrának paramétere, amely jobban jellemezné lényegét, mint az időfelfogás. Ebben testesül meg, ezzel függ össze a kor világérzékelése, az ember – az emberi magatartás, tudat, életritmus – viszonya a különböző dolgokhoz” – írja A. J. Gurevics *A középkori ember világképe* című könyvében.¹

A legrégebbi agrártársadalmakban az időről kialakított képzeteket mindenekelőtt a természeti ritmus határozta meg. Az állandó ismétlődésen alapuló időfelfogást a világ különböző archaikus kultúráiban Mircea Eliade archaikus lételmélete írja le és példázza, aki összefoglaló ígérennyel *Az örök visszatérés mítosza* című könyvében² írt erről a kérdéssel, de voltaképpen minden vallásetnológiai művének ez a szemléleti alapja. Ennek az időszemléletnek az a lényege, hogy az idő a ciklikusság mágikus rítusai révén újra és újra megismételhető és megújítható. Az archaikus ember a másik, szent világ szüntelen idézése által állandó kapcsolatot tartott az egyetlen igaz ontológiai realitással, a transzcendenssel mint egyetlen valóságosan létezővel. A szent rítusok által újra és újra megvalósult az istenséggel, a szenttel való állandó azonosulás, az ember tehát az örök megszentelt jelenben élt.

Ebben a létértelmezésben nincs helye a történelem lineáris idejének, ami a kezdeti aranykorban még nem is létezett. Az időnek ez az intellektuális felfogása egy későbbi racionalizálódási folyamat eredménye volt, megjelenése adott történelmi korszakhoz köthető. Mircea Eliade vallástörténeti munkáiban kimutatta, hogy először a zsidó próféták adtak értéket a történelemnek, azáltal, hogy a valahonnan valahová tartó időről szóló tanítást hirdették³: „A történelmi eseményeknek ettől fogva *önmagukban* vett értékük van, amennyiben Isten határozta meg őket. A történelmi tények így az Istennel szembesülő ember »helyzeteivé« válnak, ekképpen pedig olyan vallási értékre tesznek szert, amit korábban semmi nem biztosíthatott. Joggal mondhatjuk azt is, hogy a zsidók voltak az elsők, akik a történelemnek, mint Isten epiphániájának jelentését fölfedezték, ezt a felfogást pedig, amint ez várható volt, a kereszténység átvette és elmélyítette. Szögezzük le azonban, hogy a történelemnek theophaniaként való fölfedezését a zsidó nép nem fogadta el azonnal és teljességében, és a korábbi felfogások még sokáig éltek.”⁴

Ez az időértelmezés szakítás volt az aranykorral, a boldog örök jelen idejével. Később a finalista időfelfogás találmányát a kereszténység átvette, és teológiai tanítás rangjára emelte, amivel a kultúra minden területén megerősítette. Eszerint az idő a világ teremtésétől a krisztusi megváltáson át Krisztus második eljöveteleig tart, amikor is egy apokaliptikus pusztulás után megszűnik a világegyetem, és az idő beleolvad az örökkévalóságba. A két időfelfogás közötti különbség alapvető: „Az archetipikus ismétlés hagyományos látókörében [...] a történelmet elvetik, eltekintenek tőle, illetve a teremtés időnkénti megismétlésével és az idő periodikus megújításával semmissé teszik, a messianizmus szerint azonban a történelmet, eszkatológiai szerepe miatt, el kell viselni, ami csak azért lehetséges, mert az ember tudván tudja, hogy majdan megszűnik. Így számolódik fel a történelem, de nem az

¹ Gurevics A. J. 1974a. 80.

² Eliade M. 1993.

³ A Georges Dumézil-tanítvány Daniel Dubuisson a 20. századi mítoszelméletekről szóló, 1993-ban megjelent könyvében „primitív ontológiának” nevezi M. Eliade egész mítoszfelfogását, és az antiszemitizmus „örök visszatérését” igyekszik kimutatni az életműben, abból kiindulva, hogy M. Eliade a zsidóságnak tulajdonítja a lineáris történelmi idő kitalálását „ontológiai főbűnét”. (Dubuisson D. 2003. 215–224.) A kíméletlen Eliade-kritika magyar ismertetése: Zirkuli P. 1996.

⁴ Eliade M. 1994. I. 307.

örök jelenben való létezés tudata révén (egybeesés az archetípusok kijelentésének időtlen pillanatával), vagy az időközönként megismételt rítusok eszközével (például az újévi szertartások által), hanem az eljövendőben. A teremtés időszakos megújítását felváltja az egyetlen megújulás, amely *in illo tempore*, de a jövőben következik be. A történelem végső és döntő megszüntetésének gondolata azonban pontosan olyan történelemellenes szemléletről vall, mint a hagyományos felfogások.”⁵

Amint a fentiekből is kitűnik, M. Eliade retteg a történelemtől, mert kiszakítja az embert a boldog mitikus egység korából, az állandó jelenből, és végül romlásba dönti az emberiséget. A történelem lineáris ideje az eszkatológiával, a véggel terhes. A történelem profán idejében eltávolodunk a valódi Léttől, a Szenttől, megtagadjuk az ember isteni arcát. M. Eliade a Szent szimbólumoktól való eltávolodásban, a szimbólumok devalválódásában szintén a történelem kiüresedését látja.

A magyar népi kultúrában egymás mellett vannak jelen a ciklikus idő – előbb tárgyalt – szimbólumai és a lineáris, valahonnan valahová tartó időről kialakult képzetek jelképei. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a messianisztikus képzetek „szervesülése” máig sem teljesen tökéletes, ugyanis a lineáris időképzetek folklórszimbólumai mögött mindig kitapinthatóak a rájuk vonatkozó teológiai, intellektuális tanítások, és ez a szimbolizmus a népi tudatban nem annyira termékeny, mint a ciklikus ismétlődés képzetköre. Ráadásul a folklórban szinte nem is találunk olyan szimbólumokat, amelyek „vegytisztn” tartalmaznák a haladás szimbólumait: a messianisztikus jelképiségben mindig kimutathatók a ciklikusság képzetek is, sőt úgy tűnik, hogy az utóbbiaknak mélyebb a lélektani megalapozottságuk, tehát szerveesebben vannak jelen a kultúrában.

Anélkül, hogy az eredet, a primátus kérdéseivel foglalkoznánk, vagy a jelképek kultúrtörténeti háttérének vázolásába belemennénk, a jelen fejezetben néhány olyan jelképiséget mutatunk be, amelyek messianisztikus jelentéselemeket (is) tartalmaznak, és amelyek – minden egyházi befolyásoltság ellenére – archetipikusnak tűnnek a népi tudatban.

2. Eszkatológia, világvég

Az idők végezetéről⁶ szóló keresztény tanítások szerves összetevőivé lettek az európai népi kultúráknak. A középkorban az első ezredvég végén különösen megélnék az eszkatologikus világvégvárások, és hasonló – bár korántsem olyan intenzitású – várakozásoknak lehettünk tanúi a második évezred vége felé is.

Az idők végének közeledtét a szimbolikus világlátásban a világ rendjének felfordulása jelzi, ami a kozmosz rendjének megbomlásában és a társadalmi értékrend elbizonytalanodásában, az alapvető értékek visszájára fordulásában érhető tetten.⁷ Berze Nagy János keleti, mindenekelőtt urál-altaji eredetűnek tartja azt a magyar folklórban is fennmaradt kozmogóniai mítoszt, hogy az égen feltűnő több Nap a világ tűzőzönben való elpusztulását eredményezheti. A téma keleti mítoszai arról szólnak, hogy a sok Nap keletkezését valahogyan megakadályozzák.⁸

⁵ Eliade M. 1993. 163–164.

⁶ A kérdés irodalmából néhány olyan munkát emelünk ki, amelyek nem szerepelnek a jelen kötet végén található válogatott bibliográfiában: Fukuyama, F.: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, 1992.; uő: *A nagy szétbomlás*. Budapest, 2000.; Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása*. Budapest, 2004.; Löwith Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet*. A történetfilozófia teológiai gyökerei. Budapest, 1966. (Eredeti kiad.: Chicago, 1949.) – Utóbbi könyv a teremtéstől a világ végéig tartó világtörténelem üdvtörténeti felfogását mutatja be különböző nagy gondolkodók, például Szent Ágoston, Voltaire, Giambattista Vico, Friedrich Hegel, Jacob Burckhardt, Karl Marx stb. gondolatvilágában.

⁷ Az idők végének folklórbeli „jeleiről”: Gagy J. 1998.

⁸ Berze N. J. 1982. 325–330.

3. A kereszt

A kereszt a kereszténység legfontosabb messianisztikus szimbóluma, bár ez a jelképiség nem kapcsolható kizárólag a keresztény gondolkodáshoz. Mircea Eliade a növényi mítoszokat a kereszttel kapcsolatos mítoszokkal hozza összefüggésbe, és a kapcsolatot azzal magyarázza, hogy a kereszt voltaképpen egy mesterséges fa, tehát természetes módon generálja a növényi szimbolizmust.⁹ Sőt, ezen túlmenően, a világ számos – olykor nem keresztény – kultúrájában is kimutatható, hogy a kozmikus világfa egy kozmikus kereszttel kontaminálódik. Például különböző keleti mítoszokban olykor egy világfához hasonló kereszt áll a világ középpontjában, amin a lelkek égbe mennek, és aminek hét „foka” van, mert az ég rétegeinek száma is hét.¹⁰ A jelképiségről ugyanilyen értelemben szól G. Durand is, amikor megjegyzi, hogy az életet adó keresztfa motívuma, ami például Szent Ilona legendáiban megjelenik, nem más, mint egy egyetemesebb szimbolizmus keresztény átültetése. Szerinte a kereszt életjelkép jelentése archetipikus, hasonló az örök életet adó ital, gyümölcs vagy száraz fán kivirágzó növény szimbolizmusához.¹¹ (66. kép)

A keresztény mitológia Krisztus keresztfájának *életet adó erő*t tulajdonít. A legenda szerint Szent Ilona császárné (kb. 250–328/330), Nagy Konstantin császár édesanyja, amikor a Golgotán egy sziklaüregben égi jel alapján megtalálta a három keresztfát, Krisztus keresztjét úgy ismerte meg, hogy az feltámasztott egy hozzáértett, már félig halott asszonyt.

A keresztfa mint *arbor vitae* jelenik meg a magyar vallásos folklórban is. Az életfa–keresztfa–keresztfa virága képzetkörnek hangsúlyos messianisztikus tartalma is van, hiszen a keresztfa az örök élet fájává (*arbor vitae*) változik. Ebben a szimbolizmusban Krisztus keresztfán függő teste mint a keresztfa virága vagy gyümölcse jelenik meg. A jelképiséggel gyakran találkozunk az archaikus népi imádságokban: „*Kihágok a Kalavári hedzsre, / Kihágok a Kalavári hedzsre, / látok a dümülsöket, / látok a dümülsöket, / kivirágozva kilevelezve, / kivirágozva kilevelezve. / Szent misze (templom) felvirágozva, / futatatt aranyból, / szent misze felvirágozva / futa[ta]tt aranyból.*” (Szabófalva)¹² Az idézett szöveg képi víziójának összetettségét jelzi, hogy benne Krisztus növényi szimbolikával megelevenedő keresztfája az örök üdvösséget jelképező mennyei templommá változik, ami a keresztthalál által megnyitott mennyország jelképe. A komplex kép az üdvtörténet legfontosabb teológiai tanítását alig néhány sorban, sűrítve fejezi ki. Néhány további példa a kereszt–életfa kontaminációjára népi imádságokból: „*Kimenének e Kálvári hedre. / Uljan szip dzsümülsvel fa leveledzik, / arandzs virvel felvirágozvo, / Krisztusz urunkval megdzsümülsözve*” (Szabófalva)¹³; „*Sohase láttál szebb termőfát, / mind az Úrjézus keresztfáját, / mert az vérrel virágozik, / Szentlélekvel gyümölcsözik.*” (Gyimes); „*Ó, keresztfa, hol termettél, / talán cédrus fából lettél? / De szomorú szép virágod, / mikor Jézust halva tartod!*” (Gyimes)¹⁴ Vagy karácsonyi kántálóénekekben hasonlóképpen: „*Én nem látok szebb gyümölcsfát, / Mint a Jézus keresztfáját. / Vérrel vérzik, virágozik, / Szentlélekkel gyümölcsözik.*” (Udvarhely megye)¹⁵

A négy égtájról való utalás révén a kereszt *térszimbólum* is, a világ totalitásának lehet a jelképe. Az ellentétek egysége valósul meg benne, hiszen a négy égtájat, azaz a négy világot egyesíti egyetlen középpont köré. (87. kép)

⁹ Eliade M. 2005. 302–304.

¹⁰ Uo. 304.

¹¹ Durand G. 1977. 409.

¹² Tánczos V. 1995. 246.

¹³ Uo. 251.

¹⁴ Saját gyűjtés.

¹⁵ Lükő G. 1942. 135.

4. A fa

Mircea Eliade szerint a fa minden, ami valóságos és szent: a kozmosz világfája, az élet, a halhatatlanság, a bölcsesség fája stb.¹⁶

Első látásra úgy tetszik, mintha növényi szimbólum volna. Erre utaló képzetek a fa virágzása, gyümölcsshozása, leveleinek roskatagsága, időlegessége stb. – mindezek drámai változást és állandó megújulást sugallnak. Mégis a függőleges irányú növekedés, ami megerősíti a ciklikusság optimizmusát, és ami ugyanakkor kiemeli a fa antropomorf jellegét is (ti. a függőlegesség az emberi fajra is jellemző), a fát **a haladásról** szóló álmodozás legfőbb szimbolikus kifejezőjévé teszi. Gaston Bachelard emiatt a felemelkedés archetípusai között tárgyalja a „légi fa” szimbólumát¹⁷, Gilbert Durand ellenben úgy véli, hogy a fa jelképiségében hangsúlyosabb a ciklikus jelleg, a haladás képzete ehhez képest komplementáris, és csak mint a ciklikusság felfelé ívelő fázisa jelenik meg.¹⁸

Alább a fa szimbolizmusának azokat a legfőbb vonatkozásait vesszük számba vázlatosan, melyekben jelen vannak a haladás és állandóság jelentéselemei.

Életfa-világfa

A mitikus tudatban az élő organizmusként felfogott világegyetem egész léte, ideértve a világ keletkezését is, egy kozmikus fához kapcsolódik. (88. kép) Ezt a szimbolizmusra a továbbiakban archaikus népi imádságok szövegrészleteivel példázzuk. Az Erdélyi Zsuzsanna által „ kozmikus genezis motívumnak” nevezett képen egy, a kozmikus totemisztikus fa jelenik meg, ami egyszerre **életfa és világfa** jellegű, mert egyfelől modellálja a világ térszerkezetét (világfa), másfelől a világegyetem életerőinek is forrása (életfa): „Ég szülte Földet, / Föld szülte fát, / Fa szülte ágát, / Ága szülte bimbaját, / Bimbaja szülte virágját, / Virágja szülte Szent Annát, / Szent Anna szülte Máriát, / Mária szülte Krisztus urunkat a világ megváltóját.” (archaikus népi ima, Zala megye)¹⁹

Az életfa jellegre utal az is, hogy a kozmikus fa **vízi jellegű**, a megtermékenyítő vizekkel áll kapcsolatban. Gyakran a tenger közepén vagy kút mellett találjuk: „Tengerbe lévő pámfá szülte ágát, / Levele szülte gyümölcsöt, / Gyümölcse szülte szent Annát.”²⁰ A tenger partján vagy a tenger közepén álló fa mellett a kereszténység istenségeit is ott találjuk, akiknek alakja ezekben a képekben ugyancsak kozmikussá lesz: „Hun lakik Jézus? / Tengernek közepin, / Arany fának ágán” (Szolnok megye)²¹; „Hol hol vagyon a Boldogságos szép szűz? / Túl tengeren aran fán / Aran fának ágán, annak üdvözült virágján.”²²; „Tengernek közepébe egy aran'fa, / Arany fának arany ágán ül a Boldogságos Szűz Mária.”²³ Ebben a képi összefüggésben kozmikus istenséggként még Keresztelő Szent János is megjelenhet: „Széles tenger partyán, / Aranyfának aranyágán, / Ott ül Szent Jánoska.”²⁴

Hasonlóképpen tartalmazza az életfa-világfa kettősséget és a hozzá kapcsolódó termékenységistennő motívumát a domb/hegy tetején álló almafa-szimbólum is: „Szent Jánoson küjjel van egy kerek dombocska, / abban növelkedik egy édes almafa. / Édes az almája, csukros a virága, / alatta ül vala Boldogságos Szépszüzmárja. / Úgy

¹⁶ Eliade M. 1996a. 141.

¹⁷ Bachelard G. 1999b. 210–232.

¹⁸ Durand G. 1977. 422.

¹⁹ Erdélyi Zs. 1976. 182., 27. szövv.

²⁰ Uő 1988. 721.

²¹ Uő 1976. 317., 82. szövv.

²² Uő 1988. 722.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

köti, úgy köti ékes koszoruját, / fejérrrel, veressel, fejérrrel, veressel. / Ha avval nem éri, arannyal béfeji.” (Gyimes)²⁵ Vagy: „*Magyarország szegin felnőtt egy almafa, / Csukros a virágja, édes az almája, / Az alatt megnyugszik két huszár katona.*” (Külsőrekecsin)²⁶

Az itt bemutatott szimbolizmus kétségkívül igen archaikus, és minden bizonnyal magyar ősvallási elemeket is tartalmaz. A jelképiség mindazonáltal nemcsak a magyar mitológia és folklór sajátja. A tengerből kinövő fa archetipikus képzetével más népek teremtésmondáiban, karácsonyi énekeiben is találkozhatunk. Egy ukrán kolindából idézünk: „*Amikor még a világ kezdete nem volt, / Nem volt sem ég, sem föld, / csak a kék tenger volt / és a tengerben egy zöld jávorfa. / A jávorfán három galamb, / Tanácskoztak, hogy teremthetnék meg a világot.*”²⁷

A fa mint imago mundi

A szent helyek, a totemizmus központjai, a primitív templomok stb. gyakran egy-egy vertikális fából vagy faoszlopból állnak. A fa imago mundi, az oszlopszerű fa a kozmikus totalitás képzetét kelti.²⁸ Ezért a világfához kozmikus attribútumok kapcsolódnak: gyökerei a föld szívében vannak, ágai alatt kút található az élet vizével, törzsében minden élőlény ott tanyázik, gyökereiben lakik a vipera, a sas az ágai között stb. Ez a világfa által modellált kozmosz vertikális tagoltságú, a világfa ugyanakkor genezisében és alakulásában mutatja be a kozmoszt²⁹, ezzel magyarázható a világfa „díszítettsége” a folklórban (pl. égitestek, madarak, csúszómászó állatok vannak rajta). Demény István Pál elképzelhetőnek tartja, hogy *Az elcsalt feleség* balladatípusban (Molnár Anna balladája) szereplő egészen különleges „burkus/burkos fa”, aminek sajátos „díszítettségét” az adja, hogy akasztott nők lógnak rajta, világfa jellegű áldozati fa. A szimbólum párhuzamos megjelenéseivel a keleti népek körében is találkozhatunk, mindenek előtt a szamojéd hősénekekben.³⁰

Életfa–keresztfa–paradicsomi fa

A krisztusi keresztfa gazdag legendaköre igen gyakran a kozmikus életfa (arbor vitae) képzetkörével mosódik össze. Ez a szimbolizmus egészen természetes, hiszen a krisztusi életáldozat fája, amely „piros vérrrel virágozik” és „Szentlélekkel gyümölcsözik”, a megváltás, az örök élet jelképe is.

Az talán már valamivel meghökkentőbb, hogy a paradicsomkerti fa képi megjelenése is az örök élet fájával, illetve krisztus keresztfájával (arbor vitae) kontaminálódik³¹, de a közös ’élet’ jelentés miatt voltaképpen ez a szimbolizmus is teljesen érthető. A „Paradicsom kő kertjében...” kezdetű karácsonyi-újévi énekekben a paradicsombeli „termőfa” maga a krisztusi keresztfa: „*Paradicsom kis kertye, / nígy szögibe nígy angyal, / közepibe szent keresztfa.*”³² „*Én nem láttam szebb termőfát, / csak a Jézus keresztfáját, / Piros vérrrel virágozik, / Szentlélekkel gyümölcsözik.*” (Gyimes)³³

²⁵ Saját gyűjtés.

²⁶ Stuber György gyűjtése, 1991–1996.

²⁷ Dömötör T. 1983. 137.

²⁸ A világfa irodalmából: Eliade M. 1996a. 30–41., 2005. 277–338.; Guénon R. 1997. 311–320.; Durand G. 1977. 423–427.; Harva U. 1982.; Diószegi V. 1969.; Berze N. J. 1984.; Jankovics M. 1998.; Demény I. P. 1994, 1998, 1999a. 75–84.; Keszeg V. 1998b.; Szapu M. 1995. stb.

²⁹ Durand G. 1977. 423–426.

³⁰ Demény I. P. 1992. 18–35.

³¹ Bő példaanyag és értelmezés: Dömötör T. 1983. 132–143.

³² Erdélyi Zs. 1988. 738.

³³ Tánczos V. 1995. 108., 59. szöveg.

Az arbor vitae–lignum crucis kapcsolatban összegezhető azonosítás-sorozat (életfa/világfa–paradicsomi fa–szent keresztfa [cédrusfa]–keresztfa virága) kétségkívül az Ádám ősbűne és Krisztus megváltó kereszthalála közötti ok-okozati teológiai kapcsolat alakította ki. A középkor teológiai irodalma a paradicsomi életfa jelképiséget a krisztusi keresztfára kezdte vonatkoztatni, és ennek nyomán a passióról szóló vallásos folklórban is gyakran találunk közvetlen szimbolikus utalásokat a vétkekes ősszülőkre. A keresztfának végső soron Ádám vétké miatt kell „vérrel virágoznia”, s nem véletlen az sem, hogy az archaikus népköltészeti hagyomány a Golgota keresztfáját az Ádám sírja körül keletkezett cédruserdőből származtatja.³⁴ Erre céloz a „Dicsértessék szent keresztfa...” kezdetű elterjedt népének „Ó, keresztfa, hol termettél, / talán cédrusfából lettél?” két sora.³⁵ Vagy teljesen egyértelműen a „Lehullott a Jézus vére...” népénekben: „Ádám keserű almája / Hozott a kínos halálra.”³⁶

Amint látjuk, a pogány és a keresztény képzetek ötvöződése révén az üdvtörténeti folyamat kozmikus összefüggésbe való helyezése valósul meg az életfa jelképiségében, hiszen a fa itt a keresztény megváltástan (üdvtörténet) egyetemes szimbólumává lesz.

Jessze fája. A családfa

Minden haladásképzet fa formájú, és szakaszosság jellemzi. Az evolucionisták egy ágas fa formájában ábrázolták a fajok fejlődését. A genealógiában ugyancsak szokásos a családok leszármazásának fa alakjában történő bemutatása, ahol az első ismert őst a fa törzse, a leszármazottakat pedig a belőle kinövő ágak jelképezik. A messianizmusnak ezt a képi megjelenését G. Durand a mitológiák „Jessze-komplexusának” nevezi.³⁷

A kereszténységben **Jessze fájának** nevezik Krisztus őszövétségi családfájának képszerű ábrázolását. Az ábrázolások szerint az alvó Jessze (Izáj) oldalából elágazó, lombbá terebélyesedő fatörzs indul ki, amelyen találhatók a zsidó királyok (mindjárt Jessze fölött Dávid király), míg legfelül a fa virágai vagy gyümölcsei Mária és Jézus Krisztus. (89. kép) Az allegorikus ábrázolás Izajás próféta jóvendölésén alapszik: „Vessző kél majd Izáj törzsökéből, / hajtás sarjad gyökeréből.”³⁸ A Jessze vesszeje-motívum genealógiai felsorolást is tartalmaz, ami középkori latin szekvenciákra megy vissza.³⁹ A motívum elnépiesülésére különböző folklórműfajokból hozhatunk példákat: „Gyertek, menjünk Betlehembe, / A kisdédhez örömtelve. / Kivirágzott Jesse ága / Jézus e világra, / Ó tekintsünk jászolára. / Mily hideg az ágya.” (karácsonyi népének, Nemeskér, Győr-Sopron megye)⁴⁰; „Íme méltán vigadj te is, bűnös világ, / Mert Áron vesszején ma nyílt egy szép virág, / Ezzel megnyitatték a bezárt mennyországot, / Megszégyenült pokol s ördögi sokaság!” (betlehemes játék, Csíkménaság)⁴¹; „Izaiás rólad szólott, / Midőn egy gyökeret látott, / Kiből szép vessző származott, / És kedvesen megvirágzott. / Te voltál a példázatja, / E gyökérnek, ó Szent Anna. / Vesszőszál a Szűzmária, / Kinek Jézus a virágja.” (Szent Anna-népének, Csíkszentdomokos)⁴² „Hogy a raj el ne menjen, mondjad ezt nekik: »Idvezült a

³⁴ Erdélyi Zs. 1976. 170–171.

³⁵ Gyimes, Tánczos V. 1995. 110–112.

³⁶ Salamon A. 1987. 226., 217. szöveg.

³⁷ Durand G. 1977. 427.

³⁸ Iz 11,1.

³⁹ Bálint S. 1938. 114–115., 1977. I. 56–57.; Dömötör T. 1983. 135–136.

⁴⁰ Dömötör T. 1983. 134.

⁴¹ Székely L. 1997. 119.

⁴² Uo. 212.

Krisztus, emlékezzetek meg, hogy meg is virágoztatta az Áron vesszejét, az szállítson le titeket. Az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében. Ámen.»⁴³

Az archaikus vallásos népköltészeti műfajokban feltűnő előbb már idézett ún. „ kozmikus genezis motívum” is a Jessze fájával analóg felsorolást tartalmaz: „*Ágfa szülte virágát, / virágja szülte Szent Annát, / Szent Anna szülte Máriát, / Mária szülte szent Fiát.*” (népi ima, Karancskeszi)⁴⁴; „*Szent Istvánnak udvarán, udvarán / Van egy szép nagy almafa: / Gyökér hozta fáját, / Fája hozat ágát, / Ága hozta levelét, / Levél hozta bimbóját, / Virágja meg almáját, / Alma szülte Szent Annát, / Szent Anna meg Máriát, / Mária meg szent fiát. / Köszöntsük a szép szűz Máriát!*” (István-napi köszöntő, Sármellék, Veszprém megye)⁴⁵ A két szimbólum kétségkívül kontaminálódik, de a vallásos népköltészet kozmikus genezis motívumát hiba volna a Jessze fája-motívum latin előkép-szövegeiből és középkori vizuális ábrázolásából direkt módon levezetni, ugyanis – amint előbb erre már utaltunk – a folklór képei minden bizonnyal ennél régebbi hagyományt, ősvallási elemeket is őriznek.

Az idő vén fája

Amint látjuk, a fa alkalmas arra, hogy a messianizmus jelképe legyen, de szimbolizmusa mindig tartalmazza az időszakosság és a ciklikusság képzetét is. A karácsonyi életfa és termőág (vö. „aranyág”, „aranyvessző”) az évről évre megújuló természet ősi jelképe, a 19. századtól elterjedt karácsonyfa ezt a jelképet helyettesítette, illetve töltötte meg keresztény tartalommal.⁴⁶ Egy magyar találos kérdés típus és egy moldvai csángó klasszikus vígballada (*A talányfejtő leány*) az esztendőt a meg-megújuló élőfa jelképével szemlélteti: „*Ifjú Mátyás király ulyan álmot látott, / Iveg ablak alatt nagy hosszú almafa, / Nagy hosszú almának tizenkét szép ága, / Háromszáz levele, hatvanhat virágja. / Ifjú Mátyás király fennszóval kiájtá: / »Ha ezt fel nem fejtéd, neked fejed veszem.*»” (Klészse)⁴⁷

Az idő és a fa megfeleltetését jól példázza, hogy a legelső ókori görög naptárakban az egyes hónapokat különféle fák jelképezték. Minden hónapnak volt egy fája, és a hónapokat ezekről a fákról levágott gallyakkal jelölték. Sőt a régi görög ábécé is szoros összefüggésben állt a naptárral és ezáltal a fa szimbolizmusával: a betűket a görögök eredetileg nem írásjelekkel, hanem a hónapokat jelképező fákról levágott gallyakkal ábrázolták.⁴⁸

A ciklikus és messianisztikus időképzet találkozásának eredménye **az idő vén fája** szimbólum, amelynek ciklusait az emberi képzelet évezredekben méri. (Itt jegyezzük meg, hogy bizonyos mitológiákban – például az ószövetségi zsidó apokaliptikában és eszkatológiában – a messianisztikus királyság időtartama ugyancsak korlátozott, például *Enók könyve* ószövetségi apokrif irat szerint egy teljes millennium.) Az emberek mint gyömolcsók teremnek az idő vén fáján: „*(A halál) megrázza minden nap az élőknak fáját, / S hullatja az embert, mint annak almáját.*”⁴⁹

Sok mitológiában (pl. hinduizmus, iszlám, finnugor népek stb.) megjelenik a **kozmosz felfordított fa** szimbóluma, amelynek gyökerei az égben vannak, és ágait terjeszti a föld felé. A messianisztikus fának ez a megjelenése az istenség föld felé való manifesztációját jelképezi. Például a hinduista mitológiában Brahma nyilvánítja

⁴³ Egy 1747. évi méhészkönyvből. Tarcsafalvi Pálffy Aladár: Méhészbabonák. *Erdély* XV. 1906. 125–127. Idézi: Csetri E. 2001.

⁴⁴ Dömötör T. 1983. 136.

⁴⁵ Uo. 134.

⁴⁶ Bálint S. 1989. 31.

⁴⁷ Kallós Z. 1970. 350., 108. szöve.

⁴⁸ Graves R. 1981. I. 267.

⁴⁹ Mátyási József verse 1798-ból. Idézi: Bernáth B. 1981. 38.

így ki önmagát a kozmosz felé. Ebben a jelképiségben a teremtés mint lefelé tartó folyamat jelenik meg.⁵⁰ Mircea Eliade, aki szintén foglalkozik ezzel a jelképiséggel, megemlíti, hogy ezt a szimbólumot már Platón is ismerte, aki úgy nyilatkozott, hogy az ember egy olyan felfordított növényhez hasonló, amelynek gyökerei az Ég felé, ágai pedig a Föld felé törekednek.⁵¹ Nyugat-Magyarországról származó magyar, továbbá horvát és német adataink vannak arra, hogy régen a karácsonyi életfát, termőágot, illetve később a karácsonyfát a törzsétől fogva függesztették a mestergerendára. Ez az elhelyezés a földre szálló, az emberek között szállást kereső Kisjézust jelképezte, tehát megfelel a jelképiség egyetemes jelentésének.⁵²

Az antropomorf fa

Az emberi test és a fa szimbolikája összefonódik: a fa az emberi test és az emberi sors primordiális szimbóluma. A szimbolizmust erősíti, hogy az emberi test különböző részeiben – például a májban, a kisagyban, a tüdőben, a keringési rendszerben stb. – fa rajzolatokat találunk.

A humanizálódott kozmikus fa **az ember vertikális mikrokozmoszának kifejezője** lehet, sőt **az ember sorsát** is szimbolizálhatja. A fa tehát az ember egész pszichofiziológiai totalitását kifejezheti.

A fa–ember megfeleltetés hatalmas ikonográfiai komplexumot hozott létre a művészetben. A fa különböző részeit az ember különböző tulajdonságainak is megfeleltették: a törzs az értelem, a belső üregek az érző idegek, az ágak a képalkotás, az impressziók, a gyümölcsök és a virágok a jó vagy rossz cselekedetek szimbólumai lettek.⁵³ Az allegorikus ikonográfia humanista rendszerét megteremtő Cesare Ripa 1593-ban kiadott *Iconologia* című munkájában a zsenge fácska, a lombjavesztett fa, a vízparton álló fa stb. mint emberi tulajdonságok kodifikált képnyelvi jelei jelennek meg.⁵⁴

Az ember szívesen hasonlítja önmagát egy százados fához, amely fölött az időnek nincs hatalma, és amely meg-megújuló zöldellésével és virágzásával szembeszegül az elmúlással. Az emberélet fordulóinak folklórműfajaiban ez a fa–ember azonosságot kifejező jelképség gyakran allegorikus képekben aktivizálódik. Például az alábbi, 1835-ben Ótordán keletkezett szomorú jelentésben: „*Mint mikor egy nagy Zivatar földre teríti az erdőnek százados nagy Tölgyét, és a' legerősebb ágak, és gyökerek is rohanó erőszakját ki nem állhatják, mert a' nagy aláesik nagy robajjal, és megzudítja az egész Erdőt: a' Mulandóság' hatalmas törvénnyel ily nagy erőszakkal bánik az emberi Társaság' tisztas Öregeivel is. [...] A' sok évek' viszontagságaiban edződött emberi tagok is elszakadoznak a' halál' órájában, mint az öreg tölgy' gyökerei az erős szélvészben.*”⁵⁵

A nyelvben se szerik, se számuk a fa–ember megfelelést kifejező proverbiumoknak: „alma nem esik messze fájától”, „vackorfa alatt nyakaskörtét ne keress” (jelentése ugyanaz, mint az előző), „csemete”, „gyökerekkel rendelkezik”, „gyökértelen” stb. A fával kapcsolatos nyelvi szerkezetek lelkiállapot kifejezésére is kitűnően alkalmasak: „lelombozott”, „elfásult”, „földbe gyökerezetten áll”, „virágos kedvében van”, „elfújta a szél”, „még a szél is fújja”, „el van szállva (mint a falevél)” stb. A következő újbölgör népdal metaforasora is a szimbolizmus termékeny voltát

⁵⁰ Durand G. 1977. 429.

⁵¹ Eliade M. 2005. 287.

⁵² Bálint S. 1989. 31–32.

⁵³ Durand G. 1977. 427.

⁵⁴ Ripa C. 1997.

⁵⁵ Keszeg V. 2004. II. 265.

bizonyítja: „*Karcsú, magas a termete, akárcsak a ciprusfa, / a két válla, mint két hegycsúcs, feje – büszke vártorony, / mint a fa sűrű levele, olyan dús göndör haja.*”⁵⁶

A fa sorsa az ember sorsa – a fa halála az ember halála. Az álomszimbolikában a fa kidőlése köztudottan halált jelent. A fa elpusztítása által mágikus úton akár a másik ember halála is kikényszeríthető. A moldvai csángók körében, a feketemágiának ilyen rítusai is léteztek.⁵⁷

Az ember és a fa sorsának azonosságára a *Magyar fa sorsa* című versében Ady Endre is ráérezett: „*Lelkemben a magyar fa, / Lombjai esnek, hullnak, / Lombosan, virágosan / Így kell, hogy elpusztuljak. // [...] Ontottam a virágot, / Virultam jóban-rosszban: / Mások gyümölcsösödtek, / Én mindig virágoztam.*”

Összegzés

A fa archetípusában és a faanyagban (faoszlop, kereszt) messianisztikus képzetek lappanganak. Még a fa elégetése nyomán keletkező végtermék, a hamu is a regeneráció szimbóluma. A fa jelképisége végső eredményét tekintve mindig pozitív, még akkor is, ha a fa kínzóeszközzé válik (pl. keresztfa).

A fa őrzi a ciklikus időmérő jelleget is, de ez a ciklikusság vertikális irányultságú: az időnek és a történelemnek egy iránya van, ami nem fordítható vissza, Jessze fája (vesszeje) végül kivirágzik.

A fa szimbolikája végül a transzcendencia felé vezeti a ciklikusság képzetét. Azt sugallja, hogy van valami végleges érték, ami úgy győzi le az időt, hogy „együttműködik” vele.⁵⁸

⁵⁶ Papp Árpád (szerk.): *A bolond gránátalmafa*. Újgörög költők antológiája. Budapest, 1984. 20.

⁵⁷ „*Tudom, még mindig akadnak olyanok, akik erdőbe mennek ki, nagy fa tövéhez, ellenségeik vesztére faéket ütni a fa repedezett törzsébe éjjel, meztelenül.*” (Csoma Gergely: Moldvai írás. *Kortárs* XLVI. 2002. 1. 87–88.)

⁵⁸ Durand G. 1977. 430–431.